

TISZA ISTVÁN ETHIKAI ESZMÉI

(Tisza születésnapjának évfordulóján (1928 április 22.) a debreceni Tisza István-Tudományegyetem által rendezett ünnepélyen elmondott beszéd.)

ÍRTA: DARKÓ JENŐ

A TISZA ISTVÁN halhatatlanságának titkát keressük, akkor föl kell vetnünk a kérdést, hogy az ő alkotásai közül melyek igazán halhatatlanok. Tisza sokat és nagyot alkotott, mint államférfi, mint szónok és író és mint ember. Az ő államférfiúi alkotásainak legnagyobb részét azonban elsöpörte az a zivatar, amely az ő testi élete mécsesét is kioltotta; összeomlottak az ő politikai mű-Magyarország s ez az összeomlás maga alá temette ő politikai munkásságának gyümölcseit is, melyek mind ezekből a keretből nőttek ki s ezekre voltak rászabva. Van több intézményünk s ezek közé tartozik a debreceni tudományegyetem is, melyek megalapításához, vagy megerősítéséhez ő döntő súllyal járult hozzá s melyek az összeomlást kiheverve, hisszük, hogy örök életre vannak hivatva. Ezek azonban nem politikai természetűek. Irodalmi művei, szónoki beszédei és levelei, melyek gyűjteményes kiadásából négy vaszkos kötet már meg

is telt a Magyar Tudományos Akadémia publikációi sorában, bizonyára messze túl fogják élni szerzőjüket s hosszú ideig fognak azon kor történetének, melyben élt, legbecsesebb forrásai közé tartozni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy írásműveiben is már ma, alig tíz évvel az ő halála után, a politikumnál nagyobb varázsereje van a tiszta etnikumnak, annak az erkölcsi világnézetnek és erkölcsi akaratnak, amely az ő rendkívül sokoldalú tevékenységében bámulatos tisztasággal és következetességgel húzódik végig s az események forgandóságával szemben megmutatja lényében azt a maradandót és örökkévalót, mely mint örök mintakép akkor is bámulatot fog gerjeszteni, tehát élni fog a késő utókor gyermekeinek szívében, ha egyszer – amitől Isten óvjon – az ő alkotásai „teljesen megsemmisülnének is.

Az ember a maga bámulatos erkölcsi fenségében, ez az,

ami elementáris erővel tört ki Tisza István koporsójából, ez az., amit a nemzet csak Tisza halála után ismert fel a maga teljes világosságában, azért ily későn, mert életében éppen a politika köde takarta, sőt torzította el sokak szemében az ő erkölcsi egyéniségének egyébként oly ragyogóan tiszta körvonalait.

Tisza István erkölcsi nagysága előtt az ő halála után rendre meghódolt az egész nemzet. Míg életében ezt csak a hazafiaknak egy nagyon disztíngvált, de korlátolt számú csoportja ismerte el, addig ma nincs oly igaz magyar ember, aki nem ettől az erkölcsi tőkétől, ennek a nemzet fiaiban való gyümölcsötetésétől várná Magyarország feltámadását. Tisza etikája tehát ma általánosabban és intenzívebben hat, mint életében hatott; csalhatatlan bizonyosága ez annak, hogy ez az ethika valóban halhatatlan.

Ez ünnepélyes órában, amikor Tisza István születése napját ünnepeljük, alig áldozhatnánk megfelelőbb módon az ő emlékének, mintha éppen lényének ezt a legbensőbb és legmaradandóbb alkotórészét kutatjuk s arra a kérdésre igyekszünk megfelelni, hogy minő erkölcsi eszmék irányították az ő tetteit és szavait egyaránt, milyen jellemvonásokból tevődött össze az ő erkölcsi egyénisége s hol van a forrása, az eredete az ő halhatatlan etikájának?

Tisza István erkölcsi jelleme minden részletében oly tisztán és szembeszökően áll előttünk, mint egy gyönyörűen kivésett márványszobor.¹ Jellemének alapvonása volt az elhatározásai- . ban és cselekvéseiben tanúsított szilárdság, elszántság és hajlíthatatlanság, a legnehezebb viszonyok közt is megőrzött bámulatos nyugalom és határozottság. Mindamellet nem volt makacs, az ellenvéleménynek nem volt hozzáférhetetlen, sőt sokszor rendelte alá nézetét a másokénak. Amit azonban az ellenvélemények mérlegelése után is jónak és szükségesnek ismert fel, azt kíméletlen eréllyel végre is hajtotta. Ez a hatalmas akaraterő nem a saját énje, hanem magasabbrendű eszmények, a haza és a közügyek szolgálatának volt szentelve. Emberi egyéniségét teljesen felszívta államférfiúi egyénisége, az ő énje teljesen beleolvadt és belesemmisült a nagy nemzeti összességbe. Nem uralkodni, hanem szolgálni akart, szolgálni Istenét, királyát, hazáját, mindenkifölött hazáját, a magyar nemzetet, melynek szeretete lelkének uralkodó és leghatalmasabb érzése volt. Érzelmait nem igen szerette mutogatni, ezt férfiatlan dolognak tartotta, holott kétségtelen, hogy ez erős férfilelekből nem hiányoztak a gyengéd érzelmek sem, különösen családja tagjai és a gyermekek iránt. Hú volt barátaihoz s kitarzott mellettük jóban, rosszban, de nem azon az

¹ V. ö. Berzeviczy Albert: Gróf Tisza Istvánról (Gróf Tisza István összes munkái. I. köt. 3. és k. lk.) – Ugyanő: Tisza-évkönyv 1926-27-ről, 101. l. – Herczeg Ferenc: Tisza-évkönyv 1926-27-ről, 84. l.

áron, hogy barátai kedvéért feláldozta volna meggyőződését. Hú volt a magyar Alföld egyszerű, szorgalmas földművelő népéhez, melynek jó tulajdonságait senki többre nem becsülte, mint ő s melyben senki jobban nem bízott, mint ő. A népszerűség, vagy népszerűtlenség előtte meglehetősen közömbös dolgok voltak. Őt sokan gyűlölték, ő nem gyűlölt senkit. Ellenfeleivel szemben főtörekvése volt: meggyőzni, ha ez lehetetlen volt: legyőzni, de sohasem megsemmisíteni. Szenvedélyesen szerette az igazságot. Csak az igazság, a meggyőzés erejével akart hatni másokra, csak az igazságot akarta hallani másoktól is. Ezért megvetette a hízalgést, az ámitást, a hamis látszatot. Beszédjeiben került a szóvirágokat, a frázist, az érzéki hatásra számító retorikai figurákat; öltözködésében, külső megjelenésében teljesen hiányzott a divatosság és a keresettség. A hazugságot semmi szín alatt sem tartotta megengedhetőnek. Az államférfiúi bölcseséget nem a ravaszságban és a politikai intrikák láncolatában, hanem a nagy, általános érvényű igazságok felismerésében, azok bátor és őszinte hirdetésében és semmi akadálytól vissza nem rettenő, energikus végrehajtásában látta és valósította meg a gyakorlatban.

Könnyű belátni, hogy Tizának ezen jellemvonásai a maguk összességében egy szervesen összefüggő, zárt ethikai rendszert alkotnak, melyet a keresztyénség szelleme, mély vallásossága leng át, de amely gyökereiben visszanyúlik a keresztyénséget megelőző időkre s sok hasonlóságot mutat azzal a morállal, melynek alapjait a Kr. e. IV. században a görög filozófia ú. n. stoikus iskolája vetette meg. A stoikus iskola megalapítói, Zenon és Chrysippos, kiindulva Sokratesnek és a cynikusoknak az erényre vonatkozó tanításaiból, olyan filozófia rendszerét dolgozták ki, amely kiváltképpen gyakorlati célokat követ s arra akarta megtanítani az embert, hogy miként fejtheti ki valaki ebben a földi életben a legnagyobb és leggyümölcsözőbb aktivitást anélkül, hogy a szerencse forgandósága, az élet ezerféle bajai őt munkájában a legcsekélyebb mértékben is akadályozhatnák.

A gyakorlati életbölcsesség megszerzése és tanítása volt a stoikus filozófia főcélja, ezért rendszerének súlypontja éppen a morál, az ethika kérdéseinek megoldásában rejlett. A stoikus ethika egész épülete két alappilléren nyugodott. Az egyik volt a szükségyszerűség, az *ανάγκη* gondolata, annak a föl ismerése, hogy mindaz, ami a külső világban történik, felsőbb hatalmak akarata, a természet-változhatatlan törvényei szerint megy végbe s az ember nem tehet bölcsebbet, mintha^a dolgoknak ebbe az általunk meg nem változtatható rendjébe ellenmondás nélkül belenyugszik. A másik pillér volt az erkölcsi autonómia hangsúlyozása, melyet az ember éppen azért el lehet érni, ha a világban uralkodó törvényszerűség kiismerése

útján a maga egyéni létét önként, legjobb belátása szerint úgy rendezi be, hogy az a nagy közösségbe minden tekintetben harmonikusan olvadjon bele. Ha az ember így a külvilág törvényeinek eleget tesz, nyugodtan visszahúzódhatik a saját belső világába, a maga gondolat-, érzés- és akaratvilágába, ahol az ember már souverain, miután lelkiségének tökéletes kifejtésében a föld semmi hatalma sem akadályozhatja meg őt. Ez az ethika tehát az erkölcsi világ ellentétes pólusainak merész átívelésével igyekszik kiszabadítani az embert a világ rab-ságából s az egyéni létnek az egyetemes világrendbe való észszerű beillesztésével juttatja el a valódi erkölcsi függetlenséghez.

De hallgassuk meg, mit mond mindezekről maga Tisza István egy kis cikkében, mely „Szabadgondolkodás” címmel a Magyar Figyelőben látott annak idejében (I. [1911] évf 3-8.1.) napvilágot. Tisza itt szó szerinti a következőket mondja: *„Olyan szívesen szabadítjuk fel magunkat mindazok alól az alkalmatlan etnikai korlátok alól, amelyek akkor, amidőn a porszemet szerves kapcsolatba hozzák a mindenséggel, amidőn az atomot beleillesztik magasabbrendű lények életébe, amelyekhez csak azáltal emelkedhetik fel, hogy törvényeiknek aláveti magát, tényleg szabadabb, igazibb, magasabbrendű élet sorompóit nyitják meg a véges ember előtt. Mert hiszen az egyént csak az emelheti fel, ha magasabb célok-nak alárendeli magát; csak az teheti valóban szabaddá, ha hivatásának szolgálatába szegődik.* Tömörebben és plasztikusabban alig lehetne kifejezni a stoikus ethika előbb ismertetett alap-gondolatát annál, amint ezt e nyilatkozatában Tisza kifejezte. A polemikus él, mellyel ezt a megjegyzést a szabadgondol-kodókkal szemben a saját álláspontjának erősítésére teszi, nem hagy semmi kétséget azíránt, hogy Tisza itt önmagát jellemzi, a saját ethikai alapelveit szögezi le mások ellenkező felfogásá-val szemben.

De nemcsak a nagy alapelvek, hanem ezek gyakorlati alkalmazásának egyes részletei tekintetében is meglepő egye-zéseket találunk a stoikusok és Tisza István morálja között. Berzeviczy Albert állapította meg Tisza Istvánról a következő, igen jellemző dolgot:¹ *„Mikor a világháború végével a bukás el-kerülhetetlen volt, ajkaira a csüggedés egyetlen szava sem került még akkor sem: egy hajókormányos benyomását tette, aki az utolsó pillanatig változatlan szilárdsággal teljesíti a maga helyén köte-lességét még akkor is, mikor tudja, hogy a hajóval együtt el kell merülnie.”* Ez a jellemzés önkéntelenül is eszünkbe juttatja Senecának Luciliushoz intézett 30. levele 3. §-át, melyben a stoikus bölcsnek balsors által meg nem ingatható szilárdsága majdnem ugyanezekkel a szavakkal van ecsetelve: *„Magnus gubernator et scisso navigat velō et si exarmavit, tamen reliquias*

¹ Gróf Tisza István összes munkái. I. k. Bevezetés 4. 1.

navigii aptat ad cursum.” Viszont e felfogás ethikai antipodját, a stoikus fatalizmust, a végzetnek az ember fölött való korlátlan és kiszámíthatatlan hatalmát maga Tisza hangsúlyozza Napoleon sorsáról való elmélkedésében a következőképpen:¹ „A legnagyobb, a legerősebb ember is milyen öntudatlan eszköz az emberiséget irányító, magasabb hatalom kezében. Napóleon egész romboló erejét egy nagyobb hatalom az emberiség szabadságának előmozdítására használta fel.” A stoikusok a külső, anyagi javakat adiaphoron-nak, közömbösnek minősítették az élet célja: az erény és a boldogság szempontjából s csupán az alsóbbrendű, állati életre való kihatásukban tulajdonítottak ezeknek némi előnyt; az igazi életértékeket a lélek erkölcsi és szellemi tartalmának minél teljesebb kifejtésében keresték, melynek az erények felé irányított, gyakorlati alkalmazásában áll tulajdonkép az igazi boldogság. Ugyanígy mondja Tisza, kiterjesztve ezt a stoikus gondolatot az egyséről az egész nemzetre:² „Boldog csak az a nemzet lehet, mely az emberiség szellemi javait minden anyagi érdek fölé helyezi. Az anyagi érdek csak egyik rugója az emberi cselekvésnek. De azután élnek egyesek, mint nemzetek életében a gazdasági érdektől idegen, azzal nem egyszer merőben ellentétes egyéb szempontok is. Igazán nagy tettekre sohasem az anyagi érdek, mindig ezek a lelkijavak ragadnak egyest, mint nemzetet. A haza, vallás, szabadság.”

A stoikus ethika többi kiváló jellemvonásai: az altruizmus, az egyéni érdeknek a közösség érdekei alá való rendelése, az igazságosság szigorú követelményének az emberszeretet, a filantropia szempontjaival való összeegyeztetése, a barátság nagyrabecsülése, a szenvedélyektől, érzelgősségtől való tartózkodás, aszketikus életmód mellett a legintenzívebb világbeli munkának kifejtése, ezek a tulajdonságok egytől-egyig megtalálhatók Tisza Istvánban is, mint az ő egyéniségének lényeges alkotóelemei.

Gr. Bethlen István a történelemből ismert legnagyobb római jellemek, a Horatius Coclesek és Mucius Scaevolák mellé állítja Tisza Istvánt, nem a mi korunkból való embernek tartja, kinek lénye a maga fenséges egyszerűségében egy letűnt kor hőseit varázsolja szemünk elé.³

Valóban Tisza István jellemének gyökerei végső eredetükben ugyanabba a szellemerkölcsi talajba nyúlnak vissza, melyből a világhódító Róma nagyjai táplálkoztak, kiknek világnézete legtisztábban éppen a stoikus ethika rendszerében tükröződik, akik ezt a Görögországból importált ethikát továbbfejlesztették és feldíszítették a római nemzeti jellemvonások

¹ Nemzet és társadalom. Magyar Figyelő. I. évf. 4. k. 281.

² Történelmi materializmus a Balkánon. Magyar Figyelő. III. évf. 249-253.

³ Tisza-Évkönyv, 1926-27. évf. 20. 1.

erőtéljes színeivel. Nem Zenon és Chrysispos, hanem Seneca, Epiktetos és Marcus Aurelius stoicizmusa az, mely Tiszához közelebb áll, a stoicizmusnak az a későbbi hajtása, mely az alapítók racionális önteltségét enyhítve, mély alázattal s áhítozva hajlik meg az isteni gondviselés előtt s amely minden szigorúság mellett is egyre nagyobb teret enged az ember-szeretnek, a mások gyarlóságai iránt való kíméletnek, a mások nyomorúságán enyhíteni próbáló szolgálatkész segítségnek.

De nem térhetünk ki a kérdés elől: hogy volt lehetséges, hogy ez az ősrégi ethika két évezred múltán oly meglepő hasonlatossággal bukkanjon fel újra Tisza Istvánban? Mi volt a közvetítő az antik stoikusok és Tisza között? A kérdést helyesebben így kellene formulálni: Melyik volt a Tiszához vezető a közül a számtalan közvetítő csatorna közül, amelyeken át a stoicizmus a történet egész folyamán végig nagy bőséggel, ömlött és ömlik Európa szellemi életébe? A stoicizmus az antik világ azon alkotásai közé tartozik, melyeknek nem csupán fényes szarkofágjait s porladozó hamvait mutogathatjuk a bibliothékák díszes temetőiben, hanem rámutathatunk benne arra a közép- és újkorban szüntelenül ható, eleven erőre, mely nagy szellemi evolúciók felszínén úszva egyesek, felekezetek és társadalmak erkölcsi képét formálgatta s irányítólag, parancsolólag szólta bele századok művelődésének és históriájának fejlődésébe.

A stoicizmus mindenekelőtt összeolvadt a keresztyénséggel s abban a nagyszabású szintezisben, melyet a Kr. u. II-III. század nagy egyházatyái hajtottak végre Krisztus tanításai és az antik kultúra legbecsesebb elemei között s amelynek nem utolsósorban köszönhetjük, hogy a keresztyénség az antik kultúra romjain aránylag elég könnyen és gyorsan meg tudta építeni a mi mai kultúránk alapvetését, ebben a nagy szintezisben – mondom – a stoikus ethika egyike volt az erőteljesen hangsúlyozott és messzire kisugárzó alkatelemeknek. Ez volt az az ethika, melynek tanulmányozását Clemens¹ és Origenes² melegen ajánlják a keresztyén hívők figyelmébe, ez volt az az ethika, melynek erényeiről Nagy Basileios³ egyházatyja megállapítja, hogy ezek egyszersmind keresztyén erények is, melyeket híres Parainesisében követendő mintakép gyanánt állít a keresztyén ifjúság elé. És ez volt az az ethika, amely

¹ A Stromateis VI. és VII. könyvében rajzolt ideális képe a valódi gnosztikusnak nagy részben a stoikus bölcs mintája után készült.

² Origenes „De principiis” c. művében platonikus és stoikus eszmék vannak.

³ A stoicizmus befolyása nála oly erős, hogy Büttner (Basileios des Grossen Mahnworte an die Jugend, Würzburg. Diss. München 1908) egyenesen egy stoikus diatribe mintája után készültnek látja az egyházatyai Parainesisét.

igen nevezetes mértékben hatott Szent Ágoston teológiájára is az erkölcsi cselekedetek normáinak a stoikus eredetű *lex aeterna*-ban való keresésénél, úgyszintén a stoikus végzetszerűségnek a keresztyén predesztinációban való átdolgozásánál és továbbfejlesztésénél.

De amíg ezek a stoikus gondolatok a középkorban inkább csak mint a keresztyénséghez csatlakozó, azt inspiráló és kiegészítő eszmék jelennek meg, addig a renaissanceban új életre keltik a stoikus ethika egész rendszerét a maga minden egyébtől független, eredeti tisztaságában. Cicero és Seneca nyomán egy széleskörű morálfilozófiai irodalom indul meg, mely Petrarccal kezdődik, Leonardo Brunival és Aeneas Sylviussal, a későbbi II. Pius pápával folytatódik s betetőzését, tudományos rendszerbe foglalását a tudós Laurentius Valla által nyeri. Az így széles rétegek előtt ismertté és kedveltté lett stoikus eszmék elől a reformátorok sem zárkózhattak el. Főleg Zwingli és Kálvin azok, kiknek irataiban Seneca erőteljes hatása kimutatható.¹ Maga Beza konstatálja az összhangot Seneca és Kálvin etnikai felfogása között. A holland protestánsok körében a XVI. sz. második felében Coornheert egy új fajta stoicizmusnak csinál propagandát, amidőn a különböző felekezetek viszályát meg akarja szüntetni éppen egy közös alapra, a *stoikus filozófiára való helyezkedéssel, melyben minden vallás magvát tartalmazó igazságot lát*. A hugenották és puritánok, Gustav Adolf és Cromwell hajlíthatatlan aktivitását mindig ugyanaz a hit fűti: a világ rendje Isten akarata s Isten szolgálata abban áll, hogy a hívő szüntelenül munkálkodik ennek a rendnek a kiépítésén s küzd ennek a rendnek a megzavarói ellen. Itt is a „*lex aeterna naturae*” stoikus alapeszmének valóságos transzformációját látjuk megcsillanni.

A XVII. században meg lejjét figyelni a filozófusoknál egy általános tendenciát, melynek célja egy, a vallástól független, világi morál megteremtése s mely abból indul ki, hogy az emberi természetben az erkölcsnek velünk született, a természet által belénk oltott rendszere van, melynek lényege ebben a már a stoikusok által hirdetett tételben fejezhető ki: *secundum naturam vivere est summum bonum*. Ebből fejlődik ki azután a XVIII. században a felvilágosodás korának ethikája, melynek alaphangját Shaftesbury üti meg, amidőn abban jelöli meg az egyén célját, hogy a benne rejlő összes erőket és képességeket egymás közt is és a nagy mindenséggel, az univerzummal is teljes összhangban fejlessze ki és juttassa érvényre. Ezzel eljutottunk egy tiszta antik gondolatnak, a kalokagathiának leplezetlen hangsúlyozásához, mint életideál-

¹ V. ö. Dilthey: *Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jh.* (Gesammelte Schriften II. Bd. 90. és k. lk.)

hoz, melyet görög szellem legvilágosabban éppen a platonizmus felé hajló stoicizmusban juttatott kifejezésre.

Látjuk, hogy a stoikus morálnak különböző korokban különböző mértékben és színezéssel, de szakadatlanul jelentkező hatása az európai művelődésre a történelem egész folyamán kimutatható s így kétségtelen, hogy ennek a hatásnak a természetes kapcsolatok révén jelentkeznie kell a magyar szellemi életben is. Legvilágosabb bizonyosság erre újabbkori történelmünk egyik legkimagaslóbb alakjának, Széchenyi Istvának példája, kinek iratai telítve vannak az antik filozófusoktól, legfőképp stoikusoktól eredő gondolatokkal, melyeket ő részben az antik forrásokból, részben a felvilágosodás kora filozófusainak és költőinek műveiből közvetve ismert meg. Annál az eléggé meg nem hálálható körülménynél fogva, hogy ő naplóiban minden olvasmányáról, egész szellemi fejlődéséről pontos és részletes feljegyzéseket hagyott hátra, meg tudjuk nevezni pontosan az általa felhasznált műveket, tudjuk, hogy a régiek közül Sokrates¹ és a stoikus Epiktetos,² az újabbak közül pedig Shaftesbury³ voltak rá a legnagyobb hatással.

Tisza Istvánnál azonban nem vagyunk ennyire kedvező helyzetben. Tisza nem hagyott hátra rendszeres naplószerű feljegyzéseket s egyéb írásaiban sem szeret sokat beszélni magáról, a saját benső, lelki evolúciójáról. Ezért életrajzírójának, amikor majd Tisza szellemi fejlődésének hű képét meg akarja rajzolni, más, sokkal nehezebben járható és kerülő utakon kell megkísérelnie e probléma megoldását. Ha tehát arra a kérdésre akarunk megfelelni, hogy milyen közvetítéssel kapta Tisza etikájának stoikus alapvonásait, ennek megítélésére egyelőre más eszköz nem áll rendelkezésre, mint ennek az etikának az analízise és azonosítása rokon jelenségekkel. Nevezetes útmutatásokkal szolgálhat itt nekünk azoknak a szándékosan eddig a tárgyalás körébe be sem vont vonásoknak a vizsgálata, melyek által Tisza a stoikusoktól különbözik. Mert ilyenek is vannak és pedig nem csekély számmal. Tiszában nem találunk semmit, nem csupán abból a büszke önhittségből, mely a régebbi stoikusokat eltöltötte, kik a bölcs embert tökéletességben és boldogságban nem tartották Zeusnál hátrábbállónak, hanem még abból a csendes megelégedettségéből sem, mely az istenfélő, de magában bizakodó Epiktetosban jelentkezik. Tisza folyton azt hangsúlyozza, hogy az ember végtelen

¹ Világ (Pest, 1831.), 55. 1.

² Naplói II. k. 128., 426. (Viszota kiadása.)

³ U. o. II. k. 512., hol azt jegyzi meg, hogy Shaftesbury filozófiai művét meg kell szereznie könyvtára részére. Hogy ezt alaposan át is olvasta, arról Shaftesbury gondolatainak Széchenyi műveiben való gyakori felcsillanása tanúskodik. (V. ö. Intelmeit fiához, Döbl. Hagy. L, 493.)

gyenge és végtelen gyarló s a legmegfeszítettebb munkával is csak részben pótolhatjuk gyarlóságainkat.¹ Az ember egy porszem, egy atom, melyet szüntelenül át kell, hogy hasson a saját csekélységének tudata s Isten előtt való feltétlen aláztatóság. Nem nehéz belátni, hogy Tiszában ez kiválóan keresztyén, közelebről puritán kálvinista vonás. Milton, a puritán költő „A visszanyert paradicsom”-ában, amidőn egyfelől magasztalja a római hősök, egy Regulus és Fabricius erényeit, addig másfelől a stoikusoknak ezt a tökéletességükben való tetszelgésüket erősen megrójjá és elveti.² Ez a vonás a puritán etikával összeférhetetlen maradt. Tisza a hazugságot semmi szín alatt sem tartotta megengedhetőnek. „Kevés dolgot utálok annyira, mint az őszinteség hiányát” – mondotta ő.³ Ez sem stoikus vonás benne, mert a stoikusok néha megengedhetőnek tartották a hazugságot. Általános keresztyén vonás benne a nőknek a férfiakkal erkölcsi erő tekintetében egyenlő értékelése,⁴ melyet az antik világ nem ismert el és amit legelső helyen kellett volna említünk, az alapvető keresztyén erényeknek, a hitnek, reménynek és szeretetnek, különösen a szeretetnek valódi krisztusi értelemben vett, magasra értékelése s a legfőbb éltető erők közé való helyezése.⁵

Mindezek a vonások, melyek jellemében a stoikus ethika nézőpontjából idegeneknek tűnnek fel, az ő mély vallásosságából, puritán kálvinizmusából folynak s egyszersmind arra mutatnak, hogy etikájának stoikus elemei is csak ezen a szűrőn keresztül juthattak el hozzá. A stoicizmus ő hozzá tehát nem a filozófia, hanem a vallás közvetítésével jutott el s jellemébe való erős beidegződése is arra vall, hogy régi családi hagyományok örökségeként szállott reá, melyet a hasonló szellemű nevelés megedzett s a saját egyéni akaratereje az emberileg elérhető legmagasabb mértékre fejlesztett ki.

Volt azonban Tisza Istvánnak egy egész lényét hatalmában tartó szenvedélye, mely stoicizmusa, sőt puritanizmusa korlátait teljesen áttörte s jellemét egészen kivételes, egyedülálló módon koronázta meg. Ez a magyar nemzethez, a magyar hazához való határtalan, rajongó szeretete volt. Berzeviczy Albert mondja róla,⁶ hogy idealista volt nemzete megítélésében. Konstruált magának egy ideál-magyart s fanatikusan hitte, hogy ez az ideál megfelel a nemzet nagy átlagának s erre alapította politikai számításait, melyekben azután csalódott. Ez a csalódás azonban nem ingatta őt meg nemzete iránti nagy

¹ Tisza-Évkönyv. 1926-27. 124. 1.

² P. R. II. 445-9., IV. 299.

³ Andrásy Gyula a művészetről. M. F. I. évf. 435-42.

⁴ Gróf Tisza István összes munkái. I. k. 676. 1.

⁵ U. o. 675. 1.

⁶ Gróf Tisza István összes munkái. I. k. 6. 1.

szerelmében, még az sem, ha azt tapasztalta, hogy hű szerelmének a másik oldalról hidegség, sőt ellenségeskedés és gyűlölség a viszonzása. Ezzel a változatlan, nagy szerelemmel szívében állotta némán az őt ért méltatlan támadásokat s állott ki a golyók elé, melyek arra voltak rendelve, hogy nagy szívét át-fúrják. A szerelmes, aki nem azért szeret, hogy azt viszonzózzák, hanem szeret, mert szeretnie kell, ha belepusztul is – ez volt Tisza István a magyar nemzetre nézve. És itt újra felkínálkozik a párhuzam a magyar nemzet két nagy szerelmese, Széchenyi és Tisza között. Széchenyi is forrón szerette nemzetét, de ez a szeretet nem akadályozta meg őt abban, hogy a legrendszerebb vizsgálódásokkal fel ne derítse nemzete összes gyarlóságait és fogyatkozásait s a bajok legalaposabb diagnózisa után hozzá ne kezdjen mindenre kiterjedő figyelemmel azok gyógyításához. Széchenyi nagyszabású reformmunkája éppen azért volt olyan tartós, nagysikerű, mert a nemzeti bajok helyes megfigyeléséből s azok rendszeres, hogy úgy mondjam, orvosi kezeléséből indult ki. Tisza István sem volt vak nemzete gyengéi iránt; gyakran rámutatott a frázisokkal szemben való gyávaságunkra, a béke idejében jelentkező elkényelmesedésünkre, könnyelműségünkre és szenvedélyességünkre.¹ Azt hitte azonban, hogy ezek a hibák egyszerű felvilágosítással megszüntethetők s miután ezt a munkát nagy buzgósággal, az egész országot többször beutazva s sajtó-orgánumokat is alapítva, becsületesen elvégezte, újra elővette a maga ideálmagyarját s politikai számításait újra csak erre alapította.

Látjuk, hogy ez a puritán stoikus, aki egyébként oly mesterileg tudott uralkodni szenvedélyein, egyet, a legnagyobbat, a nemzet iránti szerelmét nem tudta teljes mértékben hatalmában tartani; ellenkezőleg, ez a szenvedély ellenállhatatlan erővel gyűrte le őt s emelkedett fölébe egész egyéniségének. Talán észre sem vette, hogy ez a szenvedélye a legtöbbször jótékony, rózsaszínű fátyolt vont máskülönben a velőig ható sastekintete elé.

Bizonyos, hogy ez az uralkodó szenvedélye nem származhatott sem stoicizmusából, sem puritanizmusából. Ennek eredete visszanyúlik még egy ezredév határán is túl a Don-melléki őshazába, ahol a maroknyi magyarság először kezdett nemzeté szervezkedni s ahonnan ezt a szenvedélyt, mint talizmánt hozta magával, mely képessé tette őt arra, hogy ellenségek rajától környezve meg tudjon állni, megvesse lábát Európa szívében s ezer ármánykodás közepette megőrizze és kifejlessze nemzeti sajátságait. *Ez a szenvedély volt a magyarság fő éltető-ereje annyi balszerencse közt s ez az életerő nyilatkozott meg*

¹ Östör József: Tisza István saját szavaiban. Bpest, 1927. 79-81. lk.

oly monumentális formában a nemzet egyik legnagyobb fiában, Tisza Istvánban is.

Ily módon koronázódott meg Tisza István ethikai rendszere, melynek a keresztyénségből és az antik világból eredő elemeit már láttuk, egy specifikusan magyar jellemvonás által, melynek uralkodó helyzetét nemcsak az szabja meg, hogy centrális fekvésben mindent maga alá kényszerítő hatalommal érvényesült a rendszeren belül, hanem az is, hogy mindent túlragyogó fényével jellemének más eredetű vonásaira is rávetítette mindenütt a magyar színt, a magyar tónust. Tisza István jellemének kialakulása klasszikus bizonyosága annak, hogy miként tudja ez a nemzet a legmesszebről eredő idegen hatásokat is felszívni magába anélkül, hogy alapvető nemzeti sajátágaiból csak egy hajszálnyit is veszítene. Az ő ethikája különböző elemekből való összetevődése ellenére is magyar ethika, magyar csoda, melyet a Teremtő Isten különös kegye ajándékozott nemzetünknek. Azért ajándékozta nekünk a Teremtő ezt a ragyogó magyar jellemet, hogy míg élt, minden erejével a nemzetnek és csakis a nemzetnek szolgáljon; halála után pedig még tisztább fényvel emelkedve ki koporsójából, legyen mindnyájunknak és az utánunk következő generációknak gyönyörűségére és tanulságára mindvégig, míg magyar él ezen a földön!